

О. С. Хмель

“Сибірські новели”

Бориса Антоненка-Давидовича як цикл творів

(в аспекті екзистенціалістських категорій

“смерті” та “свободи”)

Питання, як коректніше визначати “Сибірські новели” Б. Антоненка-Давидовича, – як збірку чи як цикл, неодноразово привертало увагу науковців. Виходячи з різного розуміння спрямованості “Сибірських новел”, одні літературознавці були схильні характеризувати їх як “збірку” [2; 3], [4], інші ж – як “цикл” [5], [6].

Серед вказаних вище праць заслуговує на особливу увагу стаття І. Когут, спеціально присвячена спробі схарактеризувати “Сибірські новели” як цикл творів. Дослідниця зазначила, що “між “Сибірськими новелами” існують певні циклотворчі зв’язки: ідея, проблематика, характер конфлікту, спільність персонажів, образів, оповідач, художній час і простір, принцип зображення” [6:142]. Однак авторка статті не виділила серед перелічених нею циклотворчих ознак, домінантних для “Сибірських новел,” екзистенціалістських мотивів.

Тією ключовою ідеєю, з огляду на котру “Сибірські новели” виразно постають як цілісний літературний цикл, є, на нашу думку, екзистенціалістська дихотомія *свободи* й *несвободи*.

Проблема *свободи*, що, як ми знаємо, належить до однієї з основних екзистенціалістських проблем, вирішується Б. Антоненком-Давидовичем насамперед через з’ясування тісного зв’язку, який існує між поняттям про *свободу* і поняттям про *смерть*. Відомо, що смислова спорідненість цих категорій була очевидною для теоретиків екзистенціалізму. Так, у філософії М. Хайдеггера людина, яка не пам’ятає про свою невідворотну смерть, поневолюється в зумовлених ілюзіями суєтних прагненнях і відповідно – загрузає в “сутностях” (неправдивих образах себе самої). Саме страх смерті, страх перед “можливістю небуття”, поєднаний з відчуттям безпорадності перед якимись “вищими силами”, котрі встановили цей порядок речей, залишає людину “наодинці з буттям” і дозволяє їй відчутти своє первинне, самоцінне існування [9:80–85]. “Свободу” у традиції екзистенціалізму розуміють перш за все як можливість вибрати таке існування.

Виходячи з цього, у “Сибірських новелах” можна виділити три окремі рівні, що їх точніше можна було б назвати трьома *колами* – взаємопов’язаними частинами єдиного цілого (тут доречно згадати етимологію самого слова “цикл”, котре походить від грецького *kuklos* – коло). Ці три *кола* можна умовно означити як *кола несвободи*. Першим із таких “кіл” виступає світ “волі” (цей уявний простір включає в себе не лише “волю” сталінської епохи, але й минуле – дореволюційні часи, громадянську війну). Друге “коло” – це світ табору як такого. Під третім “колом” треба розуміти світ СІЗО – табірної тюрми або “тюрми в тюрмі”, де людина перебуває в очікуванні вироку по “справі”, заведеній на неї вже у таборі (часто таким ви роком може бути навіть смертна кара).

Слід відзначити, що “Сибірські новели” виразно демонструють суто екзистенціалістський парадокс у вирішенні проблеми особистісної свободи. Так, екзистенціалісти стверджували, що чим більшою мірою в людини відібрано “свободу” в загальноприйнятому розумінні цього слова, то тим вільнішою вона є як особистість: скажімо, Ж.-П. Сартр прославляв “свободу в’язня, skutого кайданами” [8:325]. Показово, що головний герой новели “Чистка” Микола Степанович Семенець бачить свій можливий арешт як шанс особистісного звільнення, заявляючи: “...що ж я втрачаю, коли мене посадять і зашлють кудись у Соловки? Навпаки, там я принаймні звільнюсь відповідальності за свою родину, бо вже я не розпоряджаюсь сам собою...” [1:202].

У цьому “колі” людина повністю позбавлена “свободи”, бо вона ідентична своїй соціальній ролі (люди, котрі оточують Миколу Степановича, сприймають його не як самодостатню особистість, чиє існування має самостійну цінність, а перш за все як “бухгалтера”, “голову й годувальника родини” тощо). На “волі” людина цілком “сутнісна”, і в цьому полягає її трагедія. У словах Семенця можна виділити цікаве протиставлення таких образів, як “чай” (“обдурювальна”, оманлива “підсолоджена вода”, котрою він має задовольнитися на цій “волі” [1:202]), і “сало” (“доб-

ряче, таке, як колись у селян було” [1:203]), що його він “купив потай від дружини”, знаючи про можливість свого арешту. Це сало належить лише Миколі Степановичу, він поки що “сховав його... у шухляді, а ключ носить з собою”; коли ж Семенця “забиратимуть”, він “візьме його з собою” і згодом “щодня їстиме в тюрмі по шматочку” [1:203]. Це буде можливо тому, що тоді він “уже ні за що не відповідатиме” [1:203].

Природна річ, що досягнути справжню сутність “волі” й “неволі” дано далеко не всім. Значно типовішою постаттю, ніж Семенець, є учитель Іван Євграфович Капустян, герой новели з промовистою назвою “Іван Євграфович більше не належить собі”. Цей персонаж пише “характеристики”, тобто доноси, на всіх своїх знайомих, тільки щоб якомога довше “спати на власному ліжку, а не казенному” [1:224]. Однак він і сам ніколи не відповість, нащо йому так триматися за цю можливість. Очевидно, що з того моменту, як Капустян став “сексотом”, його існування не має нічого спільного із нормальним (навіть у міщанському розумінні) життям: “Тепер Іван Євграфович майже не має вільного часу. Усі його думки забирають характеристики й пошуки нових об’єктів для спостереження. Він рідко коли готує вдома страву, а воліє брати для себе й сина готові обіди в їдальні; він зовсім не може наглядати за сином: сам перестав готуватись до чергових лекцій у школі, як то робив колись завжди...” [1:223–224]. Як бачимо, Іван Євграфович навіть не досягає своєї мети – виконувати “сутнісні” соціальні ролі: бути вчителем, батьком тощо.

Парадоксально, але більше справжньої “свободи” людина має в таборі. Так, лише потрапивши туди, червоноармієць Вася Бедін (“Зустрілися”) “одбіг розуму” (хоча й певно мав “природжені нахили до психічного захворювання” [1:329]), тобто в такий спосіб звільнився від усіх обов’язків, приписів і відповідальності. У божевільного Васі активізувалися якісь “потаємні закамарки пам’яті” [1:330], й він почав “виспівувати такі частівки, що слухати їх була чиста мука першій-ліпшій радянській людині” [1:329]. Ось типовий приклад із Васиного репертуару:

Когда Ленин умирал,
Сталину приказывал:
“Людам хлеба не давай,
Мяса не показывай...” [1:330].

Та “мука”, що її зазнавала б, як стверджує автор, “перша-ліпша радянська людина” від частівок Васі, є, очевидно, мукою заздросів.

Це підтверджує, скажімо, реакція на них “стрільця Петухова”, іншого персонажа твору. В голосі Петухова звучить “прихований захват”, й він шкодує, що за такі частівки “нічого не візьмеш” лише з божевільного, тоді як йому самому не можна навіть сказати вголос, про *що* саме Вася співає [1:331].

Водночас табір як такий зберігає ще досить “несвободи”, котра полягає насамперед у тому, що тут все ж у певних проявах наявна “сутнісність” людини. Ця “сутнісність” і зумовлює, зокрема, ілюзії про людську можливість самостійно влаштовувати свою долю. Так, в’язень табору ще в якомусь розумінні розпоряджається сам собою: скажімо, він може значно погіршити своє становище, якщо почне голосно говорити про “*нього*” (про Сталіна). Це знову ж таки дозволено “тільки божевільному”, як стверджує табірник Петренко-Черниш (“Начальник сізо Корж”), але ж “божеволіють” далеко не всі, а для “нормальних” такі розмови таять у собі велику небезпеку: “Скажи про нього добре - ви не повірите й почнете тягати людей і допитувати – чи не сказано це іронічно, з посмішкою, глуфом; а сказати погано – кому ж охота накладати собі на шию петлю!” [1:312]. Все життя в’язня табору перетворюється на постійне стеження за тим, щоб випадково не порушити цього вербального табу, як не скоїти і якогось з безлічі інших передбачених “злочинів”, воно зводиться до озирання на всі боки у пошуках “стукачів” (“Протеже дяді Васі”) тощо. Говорячи словами М. Хайдеггера, людина залишається загрозою в Турботі [9:85], – вона настільки заклопотана проблемою збереження свого життя, що не має змоги відчутти його.

Разом із тим, попри всі спроби захистити себе, в’язень рано чи пізно може потрапити до СІЗО. Б. Антоненко-Давидович підштовхує читача до парадоксального висновку, що саме ув’язнений в СІЗО табірник, мешканець третього “кола несвободи”, чи не найближчий до екзистенціалістського ідеалу вільної людини, оскільки таке існування є одним із характерних варіантів моделі “існування наодинці з буттям”. Опинившись наодинці зі своєю *смертю*, людина позбавляється будь-яких ілюзій про самостійне влаштування своєї долі, відповідальності за себе та інших і відповідно – всяких “сутностей”. Саме це, як стверджували екзистенціалісти, і є *справжнім життям* людини (за екзистенціалістською термінологією – “існуванням”).

Характерно, що в’язні СІЗО у новелах Б. Антоненка-Давидовича ніколи не розмір-

ковують вголос, який вирок може бути винесений кожному з них після приїзду суду, а натомість ведуть розмови про апокаліптичні пророцтва (“Начальник сізо Корж”), про таємниці природи – гіпноз, спиритизм тощо (“Нема пророка на своїй батьківщині”), про цікаві випадки з свого життя (“Іван Іванович Беляєв”). Можна припустити, що саме під час очікування вироку ці люди, котрі зрозуміли їхню безпорадність перед “долею”, з усією повнотою відчували самоцінність кожної миті свого існування, яке завтра може бути обірване.

Підсумовуючи, можна зробити висновок про те, що “Сибірські новели” являють собою цілісне літературне явище, котре може бути названо “циклом”. Їх характеризує, зокрема, така важлива ознака циклізованості, як *ідейно-проблемна єдність* творів, що складають цей феномен. Ключовою ідеєю “табірної прози” Б. Антоненка-Давидовича виступає вирішува-

на в екзистенціалістському дусі проблема *особистісної свободи*. Розкриттю цієї проблеми підпорядковується структурна організація “Сибірських новел” як *циклу, ускладненого іншими циклами* (“Сибірські новели” можуть бути означені як своєрідний “цикл циклів” або “коло кіл”). У зв’язку з цим слід згадати твердження Ю. Лотмана, що будь-який текст, а особливо – явище літератури ХХ століття з її характерною “монтажністю”, постає як поєднання “субтекстів”, котрі, проте, несуть у своєму континуумі цілісне вихідне повідомлення [7:584]. Саме завдяки членуванню “Сибірських новел” на окремі, тісно пов’язані між собою цикли творів досягається смислове й естетичне завершення цього феномена.

Безумовно, визначення “Сибірських новел” як циклу сприятиме їхньому подальшому осмисленню з огляду на заявлені в них екзистенціалістські мотиви.

Література

1. Антоненко-Давидович Б.Д. Твори: В 2-х т. – К., 1991. – Т. 2. 2. Бойко Л. “З когорта одержимих”: Життя і творчість Б. Антоненка-Давидовича в літературному процесі ХХ століття. – К., 1999. 3. Бойко Л. Лицар правди і добра // Антоненко-Давидович Б.Д. Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки. – К., 1989. – С. 5–32. 4. Голуб Я. Як писалися “Сибірські новели” // Багаття: Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. – К., 1999. – С. 345–358. 5. Кимак Л. Антигерой “Сибірських

новел” // Березіль. – 1994. – № 9–10. – С. 169–175. 6. Козут І. “Сибірські новели” Б. Антоненка-Давидовича як цикл // Наук. зап. Терноп. пед. ун-ту. Серія Літературознавство. – 1998. – Вип. 3. – С. 141–148. 7. Лотман Ю. Текст у тексті // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів, 2001. – С. 581–594. 8. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – это гуманизм // Сумерки богов. – М., 1989. 9. Хайдеггер М. Бытие и время. – М., 2002.

АННОТАЦИЯ

В статье осуществлена попытка характеристики “Сибирских новел” Б. Антоненко-Давидовича как цикла произведений. Автор избирает в качестве предмета исследования такой важный признак циклизации, как заявленная писателем *ключевая идея* экзистенциалистской дихотомии формальной и реальной свободы личности.

SUMMARY

This article presents the results the attempt of characteristic of “Siberian stories” by B. Antonenko-Davidovich as the cycle of works. The author goals into the investigation such important sign of cycle what the writer’s *central idea* of the existential dichotomy a formal and a real personal freedom.